

*Bygningen på Ryslinge mark, hvor Christen Kold i 1851 startede sin første skole for unge.
Kilde: Odense Bys Museer.*

GRUNDTVIG, KOLD OG DET GRUNDTVIG-KOLDSKE

Af Knud Bjarne Gjesing

Ordet ”højskole” – efter det tyske ”Hochschule” – betegnede oprindeligt en højere akademisk og videnskabelig læreanstalt, især universitetet. Og dog er det en nærmest modsat betydning, der har fæstnet sig i det danske sprog, hvor ordet er kommet til at betegne en uformel, folkelig og ikke-akademisk skoleform uden optagelsesbetingelser og eksamenskrav. Denne omfortolkning kan føres tilbage til N.F.S. Grundtvig. Måske der også har været en snert af provokation i det, da han i 1830'erne begyndte at skrive om ”en *Høiskole for folkelig Videnskabelighed og borgerlig Uddannelse.*”¹ Et universitet for menigmand og almue! En bondsk videnskabelighed! Siden blev ”folke-” tilføjet af den grundtvigske skolemand og politiker Chr. Flor, der anvendte ordet ”folkehøjskole” om en sådan skoleform, ”hvor Disciplenes daglige Følelse ikke er den nedtrykkende: der bliver lagt en Byrde paa dig! men den oplivende: der gaar et Lys op for dig!”²

Fortsættelsesskoler

Forholdene i det danske næringsliv – og ikke mindst landbruget – blev gen-

Efter skolereformerne i 1814 oprettedes der også en række ”højere bondeskoler” for almues unge. På disse skoler søgte man at formidle en borgerlig uddannelse til de unge. Ud fra sit særlige menneske- og kristendomssyn ønskede N.F.S. Grundtvig derimod en skoleform, der udsprang af almues erfaringer. Christen Kold afprøvede i praksis dette skoleprogram på de skoler, han i 1850'erne og -60'erne oprettede på Fyn. Nyere Kold-forskere har dog hævdet, at Kold snarere var pietistisk end grundtvigsk inspirere. denne påstand finder ikke støtte i den viden, man har om Kold som person og som pædagog.

nemgribende forandret med det liberale reformarbejde, der blev sat i værk i 1700-tallets sidste halvdel. Ophævelse af laugstvang, handelsmonopoler og stavnsbånd, opløsning af fæsteordningen og de gamle landsbyfællesskaber, udskiftning af jordene og fæstebøndernes overgang til selveje. Disse radikale omvæltninger havde også omfattende konsekvenser i social og kulturel hense-

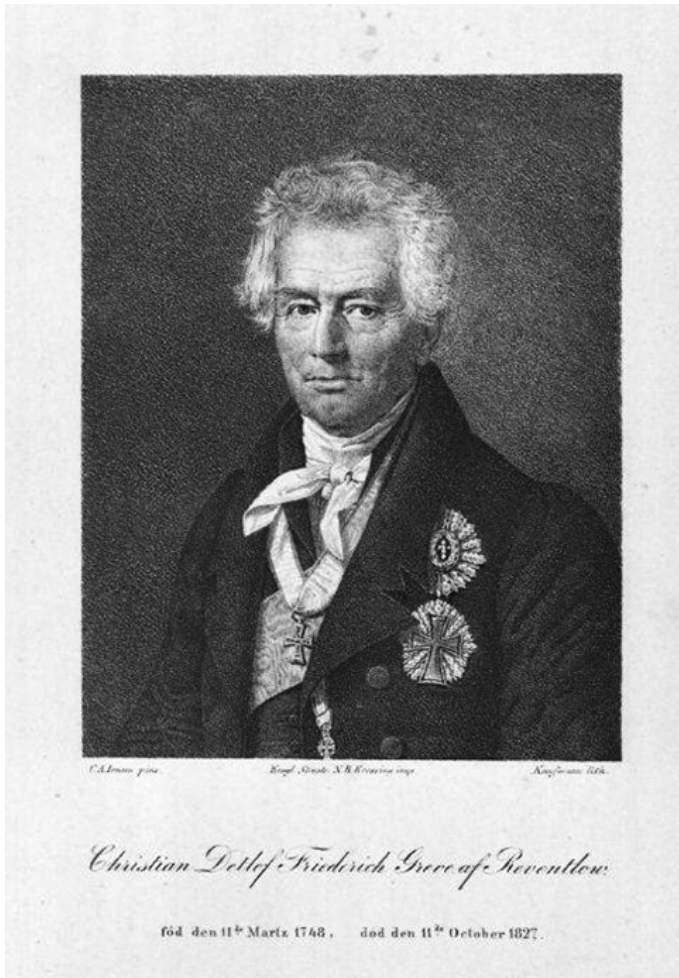
ende. Ændringerne i den erhvervsmæssige struktur gjorde det f.eks. tydeligt, at der var behov for en reform af skolevæsenet – i særdeleshed med hensyn til almuen skolegang. Frisindede godsejere, der havde ivret for landbrugsreformerne, forsøgte sig derfor med indførelse af almueskoler på deres godser – således Ludvig Reventlow på det sydfynske gods Brahetrolleborg og hans ældre broder Christian Reventlow på Christianssæde på Lolland. De initiativrige brødre deltog ligeledes i Den store Skolekommission, der blev nedsat i 1789, og hvis arbejde fuldførtes i 1814 med vedtagelsen af skolelovene, som ikke mindst reformerede og udbyggede almueskolen.

Skolelovene af 1814 fastsatte en undervisningspligt for alle børn, indtil de var blevet konfirmeret. Snart blev opmærksomheden imidlertid henledt på, at der også efter konfirmationen var behov for en videre uddannelse af almuen unge. Denne opmærksomhed skærpedes, efterhånden som bondestanden fik mulighed for at gøre sin indflydelse gældende gennem skolekommissioner, sogneforstanderskaber, amtsråd og endelig de fire provinsialstænderforsamlinger, der blev nedsat i 1834 med ret til at rådgive selvste kongen. På eget initiativ oprettede bønder ”høiere Bondeskoler” eller ”Fortsættelsesskoler” som f.eks. en skole i Sundbylille ved Frederikssund i 1841, Bertel Nørgaards skole i Salling i 1851 og Saksild højere Bondeskole ved Aarhus i 1852.

Disse tidlige forsøg på at etablere en uddannelse for almuen unge var kendetegnet ved et udpræget praktisk og nyttebetonet sigte. Skolen skulle formidle kundskaber og færdigheder, der var umiddelbart anvendelige i erhvervsar-

bejde som landbrug og husholdning, og desuden skulle eleverne oplæres, så de bedre kunne gøre sig gældende i samfundsmæssige, f.eks. politiske sammenhænge. For læreren Rasmus Sørensen, der i 1840’erne agiterede voldsomt for oprettelse af skoler for almuen unge, var sagens politiske aspekter afgørende. Eleverne skulle også opøves i at arbejde disciplineret og målrettet, og i denne resultatorienterede undervisning kunne bogterperi, høje pensumkrav, karaktergivning og eksaminer indgå som et yderst brugbart og probat middel. Ganske vist var det en frivillig sag at søge ind på en ”høiere Bondeskole”, men i sine daglige rutiner var f.eks. Bertel Nørgaards skole præget af en så hård – og hårdhændet – disciplinering, at elever kunne flygte i rædsel.

Idealerne om social træning og en omfattende tilegnelse af kundskaber blev også dyrket i den skolebevægelse, som tog navn efter læreren Lars Bjørnbak, der i 1857 oprettede en ”høiere Bondeskole” i Viby ved Aarhus. Ved siden af den faglige undervisning blev eleverne på Bjørnbaks skole oplært i at konversere og begå sig i selskabslivet, så de ikke behøvede at føle sig forlegne ved mødet med andre samfundsklasser. Ved eksamen blev også elevens ydre fremtræden vurderet, og det affødte en irettesættelse, hvis man kom til at anvende det hjemlige og dialektale ”a” i stedet for det polerede rigsdanske ”jeg”. Men selv talte Lars Bjørnbak, der stammede fra Vendsyssel, imidlertid med en bred dialekt. ”Han talte hurtigt, med bestemt Tonefald, og en udpræget vendsysselsk Dialekt. Han sagde ”wi”, ”wistnok” osv.”, fortæller en elev.³ Dobbeltigheden i Bjørnbaks sproghåndtering peger ind mod en tvetydig-

*Christian Ditlev Reventlow (1748-1827), var godsejer på Christianssæde på Lolland. Sammen med broderen Ludvig Reventlow (1751-1801) på Brahetrolleborg på Fyn hørte han til de fremsynede godsejere, der var foregangsmænd i det arbejde, som førte til landboreformerne i 1700-tallets slutning og ligeledes til skolereformen i 1814.
Kilde: Odense Bys Museer.*

hed i den dannelsesforestilling, der i det hele taget gjorde sig gældende i de "højere Bondeskoler" og "Fortsættelsesskoler". Man stræbte mod anerkendelse og respekt for bondestanden – men gjorde det just ved at fortrænge sin baggrund i almuekulturen og hæve sig over den. Eleverne skulle – med et moderne udtryk – være 'mønsterbrydere'. Ved den stærke fremhævelse af det praktiske udbytte af viden forbandt skolerne sig mere med de pædagogiske tanker, man gjorde sig i den rationalistiske oplysningsfilosofi, end med Grundtvigs forestillinger om en "folkelig Videnskabelighed."

Opdragelse og oplysning

Hvis bønderne skulle oplyses – hvor skulle lyset da komme fra? Var det de højere, lærde og dannede samfundsklasser, som skulle kaste deres opklarende lys ind i det mørke, som almuen var indhyllet i? Eller kunne man forestille sig, at lyset kunne udgå fra almuen selv? I sin skolehistorie *Kampen om lyset* (1997) stiller Ove Korsgaard denne principielle forskel op som "en kamp mellem to forskellige fortællinger om lys: fortællingen om henholdsvis fornuften og folket som lyskilde."⁴ Hans modstilling synes dog noget partisk, da den jo har som sin un-

derforståede forudsætning, at forestillingen om ”folket som lyskilde” aldrig vil kunne føre til noget fornuftigt.

Efter den første forestilling består opgaven i helt bogstavelig forstand i en opdragelse – en ”dragen op” – idet den uvidende skal løftes til et højere intellektuelt og moralsk niveau ved at modtage belæring af den (bedre)vidende og dannede underviser. Denne forestilling er karakteristisk for de initiativer, der udgik fra embedsstanden og de rationalistiske oplysningsskribenter – herunder også tankerne bag de ”høiere Bondeskoler” og ”Fortsættelsesskoler”. Den anden forestilling blev derimod bærende i den skolebevægelse, der antog Grundtvig som sin samlende skikkelse.

Forskellen mellem de to grundsyn træder tydeligt frem i én af Grundtvigs sidste offentlige taler – og den allersidste, han holdt på sin ”egen” højskole Marielyst d. 2. november 1871, præcist et år før sin død. Forfatteren og politikerens Carl Ploug havde – utvivlsomt i den bedste mening – hyldet Grundtvigs virke i skoleverdenen som et forsøg på ”at lægge Bro mellem Lyset hos de Lærde og Livet hos Folket.” Men i sin tale afviser Grundtvig aldeles denne forståelse. Det har ingenlunde været hans mening, at ”Lyset hos de Lærde” skulle sprede et vankundighedens mørke hos almuen, men derimod, at lyset eller oplysningen ”maae udgaae fra Folket selv.”⁵ At det virkelig er denne forestilling, der var bærende i hans årelange beskæftigelse med skolesagen, ses allerede af hans anvendelse af sol-/lys-/oplysningsmetaforen i ”Oplysning” fra 1839 – oprindeligt skrevet til melodien til en populær vise, ”Vi Søemænd gjør ei mange Ord”:

*Er Lyset for de Lærde blot
Til ret og galt at stave?
Nei, Himlen under flere godt,
Og Lys er Himlens Gave,
Og Solen staaer med Bonden op,
Slet ikke med de Lærde,
Oplyser bedst fra Taa til Top,
Hvem der er mest paafærde.*⁶

Omvendelse og opvækkelse

Grundtvigs høje vurdering af menigmand hang nøje sammen med det omslag, der i 1820’erne indtraf i hans religiøse tænkning. Gennem svære åndelige kampe nåede han frem til den indsigt, at det liv, der i kristendommen tilsiges velsignelse, frelse og evighed, ikke er et højere åndeligt liv, men at det er af ganske samme art som det nærværende liv, mennesket allerede har i hænde: ”Mit Land, siger Livet, er Himmel og Jord,/ Hvor Kjærlighed boer!”⁷ Allerede i sin før-kristne, hedenske og rent menneskelige skikkelse rummer livet jo de erfaringer, som kristendommen taler ud fra – ja, evangeliet kunne slet ikke forkyndes, hvis ikke det rent menneskelige og før-kristne sprog rummede ord for f.eks. tilgivelse, kærlighed, troskab, fred, tillid og sandfærdighed: ”Er os Ord i Folkemunde/Ej langt mer end Bjæf af Hunde,/ Aldrig fatter vi Guds Ord.”⁸

Tanken udmøntedes i udtrykket ”Menneske først og Christen saa”, der jævnligt bruges som et kort udtryk for Grundtvigs ”glade kristendom”.⁹ Ofte opfattes sammenhængen imidlertid som en tidsmæssig rækkefølge, men ”saa” betyder ikke kun ”derefter”, men først og fremmest ”således” eller ”på samme måde”. Meningen er, at det nærværende jordiske liv ikke er en modsætning til det liv i Gud, som kristendommen taler

Lars Bjørnbak (1824-1878), skolemand og politisk agitator. Bjørnbak oprettede en højskole i Viby ved Aarhus i 1857. På Bjørnbaks skole skulle unge fra bondestanden lære at opføre sig dannet og tale rigsdansk, så de kunne gøre sig gældende i organisatorisk og politisk arbejde. Men selv fortsatte Bjørnbak med at tale dialekt.
Kilde: Wikipedia.

om, men at et fuldt udfoldet menneskeliv tværtimod er en forudsætning for, at det kristne evangelium overhovedet kan modtages. Kristendommen skal derfor ikke forløse fra livet, men forløse til det. Ligesom skolen ikke skal "op-drage" folk fra det nærværende liv, men "oplyse" det, således skal den kristne forkyndelse heller ikke "omvende" folk fra livet, men tværtimod "vække" dem til at modtage livet som en gave, der med flid skal udfoldes til ære for Gud og til glæde for næsten.

I Grundtvigs religiøse tænkning sker der således en radikal forskydning af forholdet mellem det himmelske og det jordiske, og i kirkelig henseende foretog han

en tilsvarende forskydning for at frigøre menigheden fra teologernes "ny exegetiske Pavedom."¹⁰ Kilden til oplysning om sand kristendom er – understregede han – slet ikke teologernes indviklede bibeltolkninger og raffinerede refleksioner, men derimod det vidnesbyrd, som menigheden siden oldkirkens dage har aflagt med trosbekendelsens ord. Kirken hviler ikke på lærde folks spekulationer og teksttolkninger, men på menighedens trosvidnesbyrd: "[...] den kristne Tro er jo ingen Tro paa en Bog, men Tro paa Vorherre Jesus Kristus, og den kristne Menighed er jo intet Læse-Selskab, men et Tros-Samfund."¹¹

I det hele taget fremhævede Grundt-

vig, at de egentligt samfunds- og kultur-bærende kræfter slet ikke er at finde hos de lærde og magtfulde, men langt snarere hos den jævne og brede befolkning - hos almuen eller "folket". I grundtvigsk forstand er "folket" dog ikke blot en sociologisk eller statistisk størrelse. Begrebet må heller ikke forveksles med et marxistisk begreb om "klasse", således som Ejvind Larsen gør det i *Grundtvig – og noget om Marx* (1974). I virkeligheden lader "det folkelige" sig slet ikke konstatere empirisk, men består derimod i et eksistentielt forhold – nemlig tilknytningsforholdet mellem mennesker, der er forment af fælles sprog, historie, kultur og fædreland. Da den første grundtvigske folkehøjskole åbnede i Rødning i 1844 skete det netop som led i brydningen mellem tysk og dansk kultur i Slesvig. Denne historiske og kulturelle dimension af folkelighedsbegrebet forstærkedes yderligere af den nationale selvbevidsthed og begejstring, der fulgte med Den første slesvigske krig.

Den grundtvigske anskuelse rummer således en original vekselvirkning mellem religiøse, sociale, kulturelle og nationale motiver. Derfor er Grundtvig også vanskelig at kategorisere for medlemmer af nutidens ideologiske formskærerlaug. Beskrivelsen i Søren Mørchs *Den sidste Danmarkshistorie* (1996) er et tydeligt eksempel. Grundtvig betegnes først som "en apolitisk kastrat" og "fuldstændig uskadelig." Allerede på næste side avancerer han til "et stykke af en apolitisk dansk anarkist" – hvordan det nu end skal tænkes? Men tilsyneladende forsvinder dette anarkistiske i det følgende, hvor hans tænkning tværtimod karakteriseres som "en teologisk legitimering af datidens kristelige og folkelige funda-

mentalisme." Hvad er mon en "folkelig fundamentalisme", og hvordan stemmer den angiveligt "kristelige fundamentalisme" med, at Grundtvigs teologi på samme side betegnes som "anvendelig og slagkraftig i sekulariseringen"? Åbenbart forsvinder også det apolitiske, for nu beskyldes den oprindeligt "uskadelige kastrat" for at blande "en sprængfarlig cocktail af nationalisme, kristelig vækkelse og had til embedsmændene og tyskerne." Afslutningsvis konkluderer Søren Mørch, at Grundtvig – "profeten himself" – var "et tågehorn og en obscurantist."¹²

Det kunne dog forekomme, som om det er Søren Mørch selv, der trutter lystigt i tågehornet. Således også, når han højst forbavsende meddeler, at Grundtvig mente det "stærkt nedsættende", når han talte om "bondeskoler" som f.eks. Christen Kolds.¹³ Men for Grundtvig var "bonde" sandelig ikke en nedsættende betegnelse! Efter Søren Mørchs mening var grundtvigianismen "et får i fåreklæder."¹⁴ Men trods alt har han en dunkel fornemmelse af, at Danmarks genrejsning efter 1864, udviklingen af folkestyret og andelsbevægelsen og højskolebevægelsen og almuen økonomiske og politiske frigørelse vist alligevel har et eller andet at gøre med Grundtvig og det møde, der gennem den grundtvigske bevægelse fandt sted mellem forskellige samfundsklasser. Han kan bare umuligt forstå det. Hver gang, han berører emnet, er det faste omkvæd "mærkelig": "Mærkeligheden er lige stor i begge ender af det mærkelige møde."¹⁵ På s. 199 formår Søren Mørch at skrive "mærkelig" hele seks gange på tolv linjer – og han er dog ellers en ganske habil stilist, der nok kan variere sit sprog.

Carl Ploug (1813-1894), digter; journalist og politiker. Ploug hyldede Grundtvig for at have givet almuen del i de dannede klassers højere oplysning. Men det var slet ikke Grundtvigs mening. Han mente, at almuen oplysning måtte udspringe af almuen egne erfaringer.
Kilde: Odense Bys Museer.

“Guds Kjærlighed og Danmarks Lykke”

Grundtvig undlod at give nærmere anvisninger på, hvorledes den folkelige skole skulle organiseres – det måtte ”folket” jo netop selv finde ud af. Denne opgave blev taget op af Christen Kold. Med en mærkelig uudgrundelighed træder denne lille almuemand ud af anonymiteten i sin kofte og sine træskostøvler for i løbet af en kort årrække at sætte et afgørende præg på dansk skoleliv. Anekdoterne er groet frodigt i hans fodspor, men hvad man fra hans egen pen – eller rettere mund – ved om hans liv og tanker, hidrører næsten udelukkende fra en tale, ”Vennemødetalet”, som blev stenogra-

feret ned, da han holdt den ved et stort grundtvigsk møde i København i 1866.

Kold besad en række indlysende forudsætninger for at løse opgaven med at skabe en almueskole ud fra Grundtvigs tanker. Som søn af en skomager i Thisted stammende han selv fra almuen, og da han som ung kom på lærerseminariet i Snedsted, fik han et veritabelt kulturchok. Dog genvandt han sin tro og selvtillid, da den grundtvigske lægprædikant Peter Larsen Skræppenborg fortalte ham, at ”Vor Herre elsker Menneskene”, og han begyndte snart selv at optræde som lægprædikant.¹⁶ Siden oplevede Kold en lignende vækkelse, men

denne gang af national eller folkelig art, ved læsningen af Ingemanns historiske romaner. Hermed var begge sider forbedret til hans senere virksomhed, der på grundtvigsk vis tog sigte på både en kristelig og en menneskelig og folkelig vækkelse: ”Guds Kjærlighed og Danmarks Lykke.”¹⁷

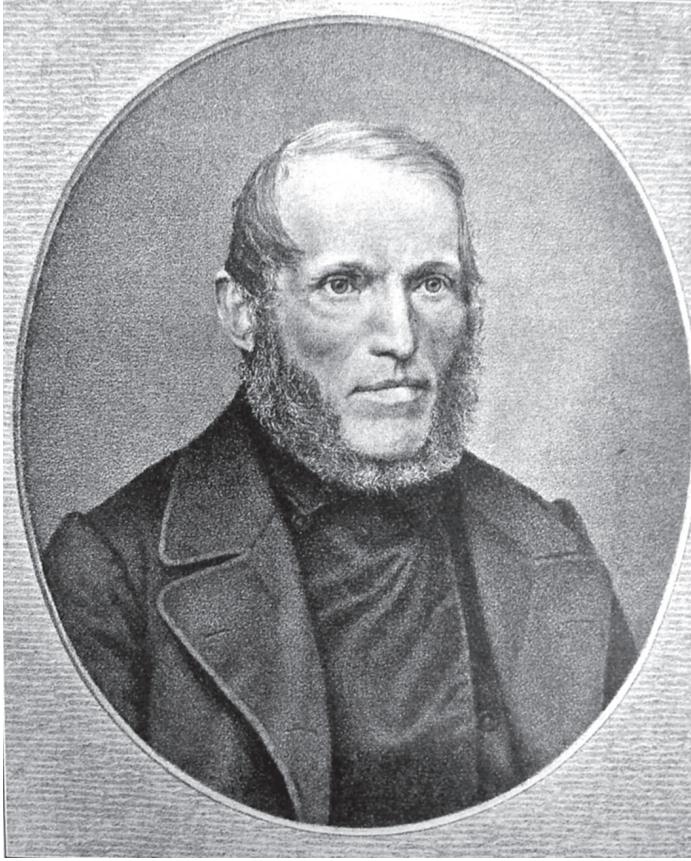
Efter lærereksamen fik Kold gentagne gange besvær med myndighederne, fordi han ud fra sin grundtvigske tankegang nægtede at følge skoleforordningen, der påbød en tvungen kristendomsundervisning, hvor eleverne skulle ”lære Balles Lærebog paa Rams” – nemlig biskop N.E. Balles berygtede katekismus *Lærebog i den evangelisk-christelige Religion* (1791).¹⁸ I stedet kom han bl.a. til at virke som huslærer i Forballum i Sønderjylland, hvor han desuden arrangerede folkelige møder for egnens unge og læste højt for dem af Ingemanns romaner. I 1842 rejste han til Smyrna i det nuværende Tyrkiet som tjener og huslærer hos den grundtvigske pastor Hass, der ville starte et missionsarbejde i den muslimske verden. Det kom dog til et brud med familien, og de følgende år ernærede han sig i Smyrna som bogbinder. I 1847 – hvor den gamle feudale orden for alvor var ved at komme i opbrud i de europæiske stater – vandrede han tilbage til Danmark med sit habengut i en trækvogn, mens han grublede over, hvorledes han selv kunne bidrage til de nye tider. Året efter meldte han sig som frivillig i Den første slesvigske krig – uden dog at komme i kamp – og da han i efteråret 1849 begav sig til Fyn for at være huslærer hos den grundtvigske præst Vilhelm Birkedal i Ryslinge, var han fortsat optændt af den nationale begejstring og ”ånden fra -48”: ”Jeg vilde

igjennem *Skolen* ved Ordet virke til, at alle danske Folk kunde blive varig begejstrede.”¹⁹

Kold begyndte snart at realisere sine storstilede planer. I 1851 åbnede han ved Ryslinge en skole for unge og året efter en skole for børn i Dalby ved Kerteminde, som højskolen også siden flyttede til. Endelig kronedes værket i 1862 med oprettelse af Dalum Højskole ved Odense – efter Kolds mening ”en Høiskole som et Slot”, som da også var medvirkende til, at Fyn blev et centrum for den grundtvigske bevægelse.²⁰ Her hentede de grundtvigske kredse inspiration ved kurser og store efterårsmøder, og herfra sendte Kold lærere ud til de mange friskoler, der især blomstrede op på Fyn. I 1865 opregner Kold, at han har kontakt med 27 friskoler, men allerede to år senere er tallet steget til 52, hvoraf langt de fleste er fynske – fire på Sjælland, fire på Langeland, syv i Jylland og 31 på Fyn, mens de sidste ikke har kunnet identificeres.²¹

Den hjemlige skole

Der er den besynderlighed ved navngivningen af Dalum Højskole, at skolen egentlig slet ikke blev opført i Dalum, men på en mark i Hjallese sogn. Besynderligheden skyldes, at bynavnet Dalum allerede var kendt i forbindelse med Dalum Kloster, og skolens navn skulle da understrege det nye – et lærested, hvor man ikke trak sig tilbage i åndelig kontemplation, men tværtimod vendte sig udad mod arbejdslivet og samtidens udfordringer: ”Altsaa *Dalum* Højskole: Nyaarstidens Dalum Kloster.”²² Som på Kolds andre skoler var også grundplanen for Dalum Højskole formet som et T. Denne form var i datiden almindelig for almueskoler, hvor læreren ofte drev

*Christen Kold (1816-1870), Skolemand. Kold oprettede almueskoler på Fyn, hvor han i praksis afprøvede Grundtvigs tanke om, at almuens oplysning måtte udspringe af almuens egne erfaringer.
Kilde: Wikipedia.*

et mindre landbrug ved siden af skolegerningen og derfor havde brug for udhuse til stald, foder osv. Imidlertid lagde Kold også en religiøse betydning i grundplanen, idet han tolkede T'et som et kors. Den T-formede bygning var på én gang arbejdsplads, skole og kirke – og ganske betegnende blev T-formen i hans nære omgangskreds også udlagt som en torshammer, altså et hedensk symbol på menneskelig kraftudfoldelse.²³ Skolebygningernes T-form kan ses som en anskueliggørelse af den vekselvirkning mellem håndens og åndens arbejde, som i det hele taget kendetegner Kolds pædagogik. I en skolegerning måtte man ikke glemme, at ”der er en skole i køkken og i kælder, i stalden og i marken.”²⁴

Desuden var det pædagogiske mål ikke – som vanligvis på de ”høiere Bondeskoler” – at eleverne skulle løftes ud af deres miljø. Tværtimod skulle de gerne vende tilbage til deres vante gerning – men nu som åndeligt oplyste og oplivede.

Kold bestræbte sig således på at indrette skolerne, så de var så tæt på elevernes hverdag som muligt. De hjemlige forhold forstærkedes af, at elever og lærere boede, spiste og arbejdede sammen på skolen. Skoleopholdet var både et bofællesskab og et arbejdsfællesskab – såvel i skolestuen som i værkstedet og på marken. Det var Kolds overbevisning, at hvis eleverne allerede i det ydre oplevede en skole som noget fremmedartet, ville de også hurtigt blive grebet af den følelse, at

det, de lærte på skolen, ligeledes var noget fremmed, der egentlig ikke vedkom dem. Tilsvarende er de sentenser, der er overleveret fra Kolds pædagogiske praksis, ofte præget af et billedsprog, hvor åndelige forhold anskueliggøres gennem sammenligninger med situationer, der har været velkendte for de unge. Den åndeligt sløve eller uimodtagelige kan således sammenlignes med ”den tunge, seje lerjord”, men ved mødet med en ”stor sorg eller en stor glæde” vil en sådan person alligevel åbne sig: ”Da brister skorpen, jorden smuldrer, og sæden bryder frem. Den slags jord kan bære meget godt korn, når den får varmen med sig.”²⁵ Eller indterpningen af døde kundskaber kan sammenlignes med at lægge ”drænrør i jorden”, der må afmærkes for ikke at blive glemt.²⁶ Billedsproget hidrører ikke fra den akademisk og borgerlige kultur, som man ellers i bedste mening søgte at indprente almuens gennem skolen, men udspringer fra almuens egne erfaringer, og velkendte arbejdsgange og livssituationer gennemvæves på denne måde med en betydning af eksistentiel eller religiøs art. Det er ganske vist ikke en ny pædagogisk tanke, at en undervisning på denne måde bør tage udgangspunkt i elevens forudsætninger. Det særlige ved Kold er, at han griber sagen så konkret an og indser, at disse forudsætninger ikke kun er intellektuelle, men også socialt og kulturelt bestemte, og at han desuden så stærkt fremhæver undervisningssituationen som et personligt møde mellem lærer og elev.

Det levende ord

Mediet for dette personlige møde skulle være det mundtlige ord – Kolds største pædagogiske opdagelse. Denne erken-

delse af det talte sprogs betydning går tilbage til Kolds tid som huslærer i Forballum, hvor han bl.a. skulle undervise en lille pige, Maren Knudsen, der imidlertid ”var tungnem.”²⁷ Han var fortvivlelsen nær over de frugtesløse forsøg på at undervise den ordblinde pige, men det faldt ham da ind, at han kunne lægge bøgerne til side og i stedet fortælle for hende, ”som du fortæller Eventyr” – og se, straks kunne Maren fatte alting og fik også selv munden på gled!²⁸ Kold blev selvsagt begejstret over sin opdagelse. Grundtvig havde understreget, at den kristne kirke ikke hvilede på den nedskrevne Bibel, men på menighedens videregivelse af ”trosordet” i en levende og mundtlig tradition. Nu havde Kold tilsvarende vist betydningen af ”det levende Ord” i skolen.

I sin afhandling *Historien om Christen Kold* (1985) tillægger Hanne Engberg episoden med den tolvårige Maren den største betydning – med rette, men af de helt forkerte grunde. Med et stort pseudo-freudiansk vokabularium søger hun at godtgøre, at ”bag Kolds gennembrud som lærer lå en kærlighedsoplevelse til et barn.”²⁹ Denne oplevelse skulle have haft ”et stærkt erotisk indhold.”³⁰ Ved mødet med den ordblind pige vældede ”hans undertrykte erotiske følelser stærkt og foruroligende frem.”³¹ Ellers fortrængte Kold nemlig sin seksualitet, fordi den – efter Hanne Engbergs formening – bundede i et incestuøst begær efter moderen. Men i Maren traf han da ”det barn, han kunne elske uden at føle skyld og skam”, og denne seksuelle forløsning blev bestemmende for hele hans fremtidige gerning, idet ”kærligheden til hende overføres til alle andre, han får i sin varetægt som lærer.”³² Hanne Eng-

Skolelovene af 1814 blev skelsættende for udviklingen af det danske skolevæsen. Efter statsbankerotten og tabet af Norge var det også påkrævet med reformer, der pegede fremad.
Kilde: Odense Bys Museer.

berg fastlår triumferende: "Kærligheden til den 12-årige Maren er den udløsende faktor i Kolds gennembrud. Det lægger han ikke skjul på i Vennemødetalen" – men det falder hende tilsyneladende ikke ind, at Kold måske heller ikke har haft det allermindste at holde skjult!³³ Hun kan dog ikke bebrejde Kold, at han skri-

ver sværmerisk i sin dagbog om længslen efter sin "ejneste Maren" og den gode tid i Forballum, da han 4-5 år senere sidder forladt og forhutlet i Smyrna.³⁴ Snarere burde hun overveje det rimelige i, at Kold i Vennemødetalen skulle have stået og underholdt en tusindtallig skare af grundtvigianere med enkedronning Ca-

roline Amalie og Grundtvig selv i spidsen ved at udbrede sig om sin seksuelle præference for tolvårige pigebørn – eller om han og tilhørerne måske har forstået noget ganske andet ved ”Kjærlighed” end Hanne Engberg selv.

I sin psykoanalytiske nyfgenhed overser Hanne Engberg nærmest den pædagogiske rækkevidde i Kolds opdagelse af det talte ord. Hans elever kom fra en mundtlig og skriftsløs almuekultur, der vanskeligt kunne genkende de livsbilleder, der blev videregivet i den skriftlige, borgelige kulturs litterære dokumenter. Men disse elever kunne Kold nu komme på tale med. I en videre forstand er det desuden ikke blot en formssag, om man i skolen giver retten til det talte eller det skrevne ord. Selve sprogformen er afgørende for, hvordan mennesker i det hele taget træder verden og hinanden i møde. Skriftsproget meddeler sig på en måde, hvor meddelelsen kun går den ene vej. Man kan ikke tale med en bog, gøre indsigelser eller stille spørgsmål. Forholdet mellem en elev og lærebogen er et underordningsforhold, hvor det skrevne ord er den absolutte autoritet, som også læreren er underordnet og kan gemme sig bag. Hvis den mundtlige samtale skal udfolde sig, er det derimod en forudsætning, at parterne er stillet over for hinanden som ligeværdige. Dette indebærer selv sagt ikke en benægtelse af, at der fortsat er forskel mellem den mere og den mindre kyndige – i undervisningssituationen mellem lærer og elev. Men forskellen i kyndighed forhindrer ikke, at den virkelige samtale alligevel forløber som et samarbejde, hvor både lærer og elev må være til stede som de mennesker, de nu engang er, og yde deres bidrag ud fra de forskellige forudsætninger, de besidder. I

en sådan samtale kunne eleven ”oplives” og kaldes frem som sig selv.

Gennem en skriftlig meddelelse stilles parterne ikke over for hinanden som konkrete mennesker i en konkret situation. At tale ind i dette konkrete møde og dette konkrete øjeblik formår kun det levende, mundtlige ord. Til forskel fra den stivnede og abstrakte skrift formår det talte sprog at afspejle den nærværende og altid foranderlige virkelighed, og det er netop i denne virkelighed, at skolen skal finde sit udgangspunkt og sit mål, hvis den skal være ”en Skole for Livet”, som Grundtvig ønskede det.³⁵ Både elev og lærer har del i denne virkelighed, som skolen skal kaste lys over, og ikke mindst er det vigtigt, at læreren selv træder frem som et åndeligt vakt menneske, der kan tale ud af en lidenskabelig grebthed af livet. Det kan vanskeligt forlanges, at andre skal blive grebet af det, man ikke selv er grebet af. “[...] den har aldrig levet,/som klog paa det er blevet,/han først ej havde kjær,” hedder det i Grundtvigs sang ”Nu skal det aabenbares.”³⁶ Der er denne ”Kjærlighed” og ”Oplivelse”, som Kold taler om, og Hanne Engbergs karakteristik af Kolds pædagogik kunne derfor vanskeligt være mere misvisende. ”Oplivelse drejer sig om at bringe mennesker noget som erstatning for jordisk kærlighedstab,” mener hun.³⁷ Tværtimod – ”Oplivelse” betyder, at det nærværende liv skal elskes og leves for at blive forstået.

Grundtvig og Kold

Gennem tiden har Grundtvigs og Kolds navne været tæt forbundet i betegnelser som ”de grundtvig-koldske skoler”. Imidlertid har der været en stigende tendens til at hævde en afgørende forskel mellem

Vilhelm Birkedal (1809-1892), præst. I sin tid som præst i Ryslinge blev Birkedal centrum for det grundtvigske røre på Fyn, der bl.a. førte til loven om sognebåndsløsning af 1855 og loven om valgmenigheder af 1868. Kilde: Odense Bys Museer.

traditionens to hovedskikkelser. Grundtvig skildres som den livsbekræftende forkynder af "den glade kristendom", og i pædagogisk henseende skulle hans ideal have været en rent sekulariseret, statsborgerlig og folkelig skole. Han havde jo udtrykkeligt sagt, at "*Christendommen* [...] er i sig selv slet ingen *Skolesag*."³⁸ Kolds inspiration skulle derimod have sit udspring i pietismen og "de gudelige vækkelser" – den folkelige bevægelse af gammeltroende, der rejste sig i protest mod den rationalistisk prægede statskirke. Hans kristendomsforståelse skulle derfor også have været af en asketisk og verdensforsagende art, og i modsætning til Grundtvig skulle han have ønsket en missionerende og forkyndende skole, der sigtede mod elevernes religiøse omvendelse. Dette synspunkt hævdes f.eks. også af Hanne Engberg: "Kold var imid-

lertid ikke grundtvigianer – heller ikke i sit livssyn. Han var gudelig vakt, og det var noget ganske andet."³⁹

I sin afhandling *Den unge Christen Kold* (1995) går Poul Skaaning endnu videre end Hanne Engberg, idet han ligefrem hævder, at Kold af taktiske grunde talte usandt, da han i Vennemødetalen fortalte, at det var den grundtvigske vækkelsesprædikant Larsen Skræppenborg, der overbeviste ham om, at "Vor Herre elsker Menneskene". Kolds kristelige opvækkelser skulle i stedet skyldes seminariets rektor G.P. Brammer, men da Brammer ikke var vellidt i grundtvigske kredse, skulle Kold have fundet det betimeligt at lyve i sin tale. Skaaning bygger sin bevisførelse på, at "Christen Kold selv daterer sit gennembrud til to måneder ind i første studieår, altså til ca. 1. december 1834."⁴⁰ Af de protokoller,

som myndighederne førte over Larsen Skræppenborgs aktiviteter, fremgår det imidlertid, at lægprædikanten på dette tidspunkt slet ikke befandt sig i nærheden af Thy og Snedsted. Men Skaaning bygger sin bevisførelse på en forkert præmis. De ”to måneder”, Kold omtaler i Vennemødetalen, er den første tid på seminariet i efteråret 1834, hvor han var så forknytt, at han ingenting fattede. Derimod angiver han ikke noget nærmere tidspunkt for selve sin kristelige opvækelse.⁴¹ Dog må den selvsagt have fundet sted i den første seminarietid, og af den oversigt over Larsen Skræppenborgs rejser, som Skaaning selv gengiver, fremgår det netop, at lægprædikanten d. 2. januar 1835 løste pas til ”Skive og Omegn”. Kold var alle dage en vældig fodgænger, og har han i sin rådvildhed følt trang til at høre og tale med Larsen Skræppenborg, har en vandretur til Skivekanten ikke betydet noget for ham. Desuden løber Poul Skaaning ind i den samme vanskelighed som Hanne Engberg, når hun forestiller sig, at Kold har diventeret forsamlingen ved at fortælle om sine pædofile tilbøjeligheder. Larsen Skræppenborg var jo én af de mest fremtrædende personligheder i den grundtvigske bevægelse på det tidspunkt, da Vennemødet blev holdt, og når der ved mødet har været samlet over tusinde grundtvigianere fra hele landet, har han sandsynligvis selv været til stede – og hvis ikke, kunne han straks derefter læse Kolds tale på tryk.⁴² Under disse forhold forekommer det dog lidet sandsynligt, at Kold i talen skulle stå og lyve om deres møde.

Den skildring, Kold i Vennemødetalen giver af sin religiøse udvikling, har heller ikke megen lighed med en pietistisk omvendelsesberetning. Der er in-

gen angst for fortabelse eller opslidende samvittighedskvaler, ingen sjælenød og bodfærdighed og ingen forkastelse af det hidtidige levned eller tilbagetrækning fra den øvrige verden. Derimod tales der stedse om ”Kjærlighed” og ”en Glæde”, som indfinder sig umiddelbart og ansporer til liv og virksomhed:

*Jeg har aldrig kjendt Mage til det Liv, den Lyst, Kraft og Drift, der da opstod hos mig, jeg var saa glad, at jeg ikke vidste, paa hvilket Been jeg skulde staae over den Opdagelse, jeg havde gjort. Jeg gik ud i Byen til mine gode Venner og fortalte dem den mageløse Nyhed; jeg vidste neppe hvad jeg sagde, men det fik jeg dog sagt, at Gud elskede mig og os Alle, skjøndt vi vare Syndere.*⁴³

Denne religiøse erfaring, der skulle blive bærende i Kolds hele liv, er således tydeligvis ikke en pietistisk ”omvendelse”, men en grundtvigsk ”opvækkelse”. Derefter optrådte Kold til tider selv som lægprædikant ved gudelige forsamlinger eller konventikler på Mors, ligesom han også sluttede sig til en kreds på seminariet, der privat holdt andagt og drøftede religiøse emner – alt sammen egentlig forbudt efter Konventikelplakaten af 1741. Både Hanne Engberg og Poul Skaaning ser dette som et bevis på, at Kold egentlig hørte hjemme blandt de ”gudeligt vakte”. Men som Peder Larsen Skræppenborgs eksempel viser, kunne en lægprædikant udmærket være af grundtvigsk observans. Ligeledes var den lille private kreds på seminariet tydeligvis grundtvigsk. Man abonnerede på det grundtvigske tidsskrift *Nordisk Kirke-Tidende*, og ved sammenkomsterne læste og drøftede man Grundtvigs prædikener.

Men var Kolds forståelse af kristen-

dommen da ikke præget af en pietistisk verdensforsagelse og et dystert livssyn? Levede han ikke som asket? Faktisk kan det være vanskeligt at finde tegn på, at Kold har hyldet en egentlig asketisk levevis, med mindre man da i forvejen har besluttet sig til, at sådan må det nødvendigvis forholde sig. Hanne Engberg mener at vide, at Kold var plaget af seksuelle traumer, og at ”det kødelige for ham var angstprovokerende.”⁴⁴ Men påstanden om Kolds seksualangst stemmer dog dårligt med, at den første af de få artikler, han offentliggjorde, var et indlæg i tidsskriftet *Dannevirke*, hvor han protesterede imod, at ægtefæller i fattighuse blev adskilt og derved nægtet ”den Ret til hinandens Omgang, som ved lovligt Ægteskab er dem tilstaaet af Gud og Kongen, og det uden at have begaaet anden Forbrydelse end den at være fattig.”⁴⁵ Sine sidste år levede Kold da også i et øjensynligt lykkeligt ægteskab, hvor der blev født to børn – og i øvrigt blev hans skole i Dalum jo banebrydende for unge kvinders højskoleophold. Tidligere havde man i mindre omfang forsøgt sig med at holde pigeskole på en højskole i Sødinge, men tanken slog først for alvor igennem, da Kold i 1863 begyndte at arrangere sommerskole for kvinder på Dalum Højskole

I sin livsførelse synes Kold heller ikke påvirket af den nøjeregnende afstandtagen fra profane fornøjelser – de såkaldte adiafora eller ”mellemtingene” – der kendetegnede de gudelige kredse. Han var en passioneret bruger af især snustobak, og han værdsatte verdslig fortællekunst og musik og sang, ligesom han også kunne vove sig ud på et dansegulv. Poul Skaanings tanker går ganske vist i samme retning som Hanne Eng-

bergs, når han påstår, at Kold som ung afholdt sig fra at danse af angst ”for de med dansen forbundne seksuelle undertoner.” Efter Skaanings mening banede denne angst ”sikkert vejen til pietismen for ham.”⁴⁶ Men Skaanings forudfattede mening forhindrer ham i at læse, hvad der faktisk står skrevet i den utrykte beretning, han selv citerer som belæg for sin påstand: ”Det pinte Kold, at han ikke var Danser, da han ved saadanne Lejligheder maatte overlade andre at more hende” – nemlig Kolds smukke og danselystne ungdomskæreste Else Henriksen.⁴⁷ Kold var ingenlunde angst eller forarget over de dansende – han misundte dem! Siden gik det tilsyneladende også bedre med dansen. I en anden efterladt beretning har en præstefrue Lüth i hvert fald fortalt, hvorledes Kold ved et bal først underholdt hende med sine sarkastiske bemærkninger, hvorpå ”han gav sig til at danse, og her opdagede jeg, at han ikke alene var Diogenes, men tillige taktfast Danser.”⁴⁸ Af den smule, man kan vide om Kolds livsførelse, fremgår det, at han var en sparsommelig mand, der indrettede sig efter det høje mål, han havde sat sig – men det er dog ikke det samme som at være en verdensforsagende asket.

I forsøget på at sætte et principielt skel mellem Grundtvig og Kold har man foreslået, at Kold snarere var inspireret af Søren Kierkegaards pietistisk prægede kristendom. ”Indirekte er Kierkegaard-påvirkningen i hvert fald stor,” hedder det hos Hanne Engberg – måske lidt kryptisk og nølende.⁴⁹ Anderledes sikkert lyder det hos Kaj Thaning, der er en hovedskikkelse i bestræbelsen på at gøre Kold til pietist. ”[...] mon ikke man kan sige, at Kold til sidst holdt mere høj-

skole på Kierkegaard end på Grundtvig?” spørger han – hvorefter han selv besvarer spørgsmålet bekræftende: ”For Kold sagde selv, at de tre, der havde sat dybest spor i hans liv, var hans mor, Peder Larsen Skræppenborg og Søren Kierkegaard.”⁵⁰ Men det har Kold faktisk aldrig sagt – hvis han da overhovedet har sagt noget i den retning. Det angivelige bevis på den opsigtsvækkende påstand står og skutter sig lidt undseeligt i noteapparatet til Hanne Engbergs afhandling, hvor der henvises til en i øvrigt udokumenteret anekdote i nordmanden Andreas Austlids ganske ukritiske værk *Christen Kold. Ein Folklærer* (1911-13). Hanne Engberg indrømmer, at hun ”har ikke fundet A’s kilde til den udtalelse”⁵¹ – og hos Austlid er der desuden ikke tale om ”Søren Kierkegaard”, men kun om ”Kierkegaard”. Hvis man overhovedet fæster lid til Austlids anekdote, er der al mulig grund til at antage, at der ikke er tænkt på filosofen, men på hans broder, den senere biskop Peter Chr. Kierkegaard, som Kold modtog et meget stærkt indtryk af under et ophold i København. Og P.C. Kierkegaard var grundtvigianer.

Livet som Guds skaberværk

Der synes således ikke at være grund til at betvivle Kolds ord, når han om sin kristelige opvækkelse bedyrer: ”Jeg var just ikke saa meget pietistisk, jeg havde ikke forstaaet stort Andet end at Gud elskede os.”⁵² Ligeledes synes det at være velbegrundet, når traditionen har knyttet Grundtvigs og Kolds navne sammen i ”det grundtvig-koldske”. Slægtskabet imellem dem fremgår også af slutningen af Vennemødetalen, hvor Kold omtaler sit syn på ”Oplivelse” og ”Oplysning”:

Siden jeg er kommen ind paa dette,

*vil jeg slutte med den Bemærkning, at Oplysning har jeg neppe saa godt Greb paa, som jeg har paa Oplivelse. Jeg opliver først, og saa oplyser jeg bagefter, eller i alt Fald opliver og oplyser jeg paa engang, og det troer jeg er rigtigt, thi Oplivelse er det, som man trænger til. Altsaa er det at oplive langt mere min Opgave ved Skolen end at oplyse, men saa oplyser vi en lille Smule, efterhaanden som vi bliver oplivede.*⁵³

Sidenhen har man kortfattet formuleret Kolds pædagogik i udtrykket: ”Først oplive, så oplyse.” Hanne Engberg mener lidt uvenligt, at Kold ikke kan ”blive enig med sig selv”, men ”vakler” og ”væver” – og det er måske også undskyldeligt i en tale, der efter alt at dømme blev holdt uden manuskript.⁵⁴ Imidlertid – i Kolds ord om forholdet mellem ”Oplivelse” og ”Oplysning” burde det trods alt ikke være vanskeligt at genkende rytmen i Grundtvigs løsen: ”Menneske først, og Christen saa.” Endelig må Grundtvigs eget udsagn dog også have en vis betydning. Ved Vennemødet i 1865 bebrejdede han de forsamlede, at man ikke under en drøftelse af skolevæsnets forhold havde nævnt ”en Hovedmand for Friskolen i Nordens Aand hos os, det er *Kold* i Fyen, ja, ham er det.”⁵⁵ Og da Kold ved det følgende års Vennemøde selv fortalte om sit virke som ”folkelig Oplyser”, berettes det, at Grundtvig efter talen lo og græd af glæde.⁵⁶

Grundtvig havde øjensynligt intet at indvende mod, at Kold forkyndte en kristen livsforståelse gennem sin skolegering. Det nærværende jordiske liv blev ganske vist tillagt en ny og selvstændig værdi i Grundtvigs teologiske tænkning, men det betød langt fra, at han i en moderne forstand opfattede det jordiske liv

som ”verdsliggjort” eller ”sekulariseret”. For Grundtvig fik det jordiske liv ikke en selvstændig værdi ved at blive frigjort fra den religiøse livstydning, men tværtimod derved, at det blev inddraget i den religiøse livstydning som en del af Guds gode skaberværk.

Litteratur

- Austlid, Andreas: *Christen Kold* overs. af Mari Kold Pedersen, 3. rev. udg. v. J. Kold-Pedersen, Gyldendal, Kbh. 1951.
- Danske litterære tekster 1800-1850* v. Knud Bjarne Gjesing, Finn Frederik Krarup og Povl Schmidt, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2002.
- Engberg, Hanne: *Historien om Christen Kold – en skolehistorisk afhandling*, Gyldendal, Kbh. 1985.
- Frandsen, Johs. Nørregaard, Knud Bjarne Gjesing og Harry Haue: *Mere end en skole. De danske efterskolels historie*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2012.
- Grundtvig, N.F.S.: *Haandbog i N.F.S. Grundtvigs Skrifter* v. Ernst J. Borup og Frederik Schrøder bd. 1-3, H. Hagerups Forlag, Kbh. 1929-31
- Grundtvig, N.F.S.: *Værker i Udvalg* v. Georg Christensen og Hal Koch bd. 1-10, Gyldendal, Kbh. 1940-49.
- Grundtvig, N.F.S.: *Grundtvigs Sang-Værk* v. Th. Balslev, Ernst J. Borup, Uffe Hansen, Ejnar Skovrup og Magnus Stevns bd. 1-6, Det Danske Forlag, Kbh. 1944-56.
- Grundtvig: N.F.S.: *Christenhedens Syvstjerne* v. Th. Balslev, Kirkeligt Samfunds Forlag/H. Hagerup, Kbh. 1955.
- Grundtvig, N.F.S.: *Taler på Marielyst Højskole 1856-71* v. Steen Johansen, Gyldendal, Kbh. 1956.
- Ejvind Larsen: *Grundtvig – og noget om Marx*, Studenterkredsen, Århus 1974.
- Kold, Christen; *Christen Kold. Udvalgte tekster* v. Johs. Hagemann og Harald Sørensen, G.E.C. Gads Forlag, Kbh. 1967.
- Kold, Christen: *Rejsen til Smyrna. Christen Kolds Dagbog 1842-1847* v. Hanne Engberg, Gyldendal, Kbh. 1979.
- Korsgaard, Ove: *Kampen om lyset. Dansk Voksenoplysning gennem 500 år*, Gyldendal, Kbh. 1997.

Korsgaard, Ove: *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, Gyldendal, Kbh. 2004.

Mørch, Søren: *Den sidste Danmarkshistorie. 57 fortællinger af fædrelandets historie*, Gyldendal, Kbh. 1996.

Skovmand, Roar: *Folkeskolen i Danmark 1841-1892*, Det Danske Forlag, Kbh. 1944.

Skaaning, Poul: *Den unge Christen Kold – som samtiden saa ham*, Odense Universitetsforlag, Odense 1995.

Thaning, Kaj: ”Grundtvig og Kold” s. 78-98 i: *Højskolen til debat* red. af Johs. Rosendahl, Gyldendal, Kbh. 1961.

Ægidius, Jens Peter: *Christian Flor. Pædagogen, politikerken, folkeoplyseren*, Odense Universitetsforlag, Odense 1994.

Noter

- 1 N.F.S. Grundtvig: *Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen* (1831); her efter *Haandbog i N.F.S. Grundtvigs Skrifter* bd. 1 s. 1-2.
- 2 Hans Rosendahl: *Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie efter trykte og utrykte Kilder* (1894); her efter Jens Peter Ægidius: *Christian Flor* s. 196.
- 3 Roar Skovmand: *Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892*, Det Danske Forlag, 1944, s. 170.
- 4 Ove Korsgaard: *Kampen om lyset* s. 137.
- 5 N.F.S. Grundtvig: *Taler paa Marielyst Højskole 1856-71* s. 108.
- 6 Teksten er skrevet til det første møde i Danske Samfund d. 28. maj 1839; her efter *Danske litterære tekster 1800-1850* s. 69-70. Melodien er blevet tillagt den franske komponist André Gréty, men dens oprindelse er omstridt.
- 7 N.F.S. Grundtvig: ”De Levendes Land”; en variant tryktes første gang i *Historiske Psalmer og Riim* v. L.C. Hagen (1832), men teksten er antageligt skrevet 1824. Her efter *Danske litterære tekster 1800-1850* s. 65-66.
- 8 N.F.S. Grundtvig: *Christenhedens Syvstjerne* tryktes i afsnit i tidsskriftet *Dansk Kirke-Tidende* 1854-55 og blev udgivet samlet i bogform 1860; her af skildringen af ”Den nordiske Menighed” 6. sang, str. 64.
- 9 N.F.S. Grundtvig: ”Menneske først og Christen saa” (1837); her efter *Grundtvigs Sang-Værk* bd. 3 s. 296-98. Udtryk som den ”glade kristendom” o.l. var dog ment nedsættende og er aldrig blevet brugt i grundtvigske

- kredse. I en tale fra 1864 besværer Grundtvig sig over, "at Verdens Spøgefugle fremdeles vil spase og spotte [...] med vor saakaldt lystige Christendom"; her efter N.F.S. Grundtvig: Værker i Udvalg bd. 6 s. 406.
- 10 N.F.S. Grundtvig: *Kirkens Gienmæle* (1825); her efter *Haandbog i N.F.S. Grundtvigs Skrifter* bd. 3 s. 15.
- 11 N.F.S. Grundtvig: *Den Christelige Børnelærdom* (1868); efter *Udvalgte Skrifter* bd. 9 s. 543.
- 12 Søren Mørch: *Den sidste Danmarkshistorie* ss. 86-87, 88, 110, 110-11, 188, 245.
- 13 Smst. s. 202.
- 14 Smst. s. 206.
- 15 Smst. s. 199.
- 16 *Christen Kold. Udvalgte tekster* s. 100.
- 17 Smst. s. 102.
- 18 Smst. s. 105.
- 19 Smst. s. 108-09.
- 20 Smst. s. 114.
- 21 Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 276.
- 22 Brev fra Kold til Jens Lassen Knudsen; her efter Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 250.
- 23 Sammenligningen skyldes Morten Eskesen, smst. 252.
- 24 Overleveret udtalelse af Kold; *Christen Kold. Udvalgte tekster* s. 26.
- 25 Smst. s. 117.
- 26 Smst. s. 120.
- 27 Smst. s. 102.
- 28 Smst. s. 103.
- 29 Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 97.
- 30 Smst. s. 299
- 31 Smst. s. 272.
- 32 Smst. s. 98.
- 33 Smst. s. 98.
- 34 Christen Kold: *Rejsen til Smyrna* s. 17.
- 35 Udtrykket bruges bl.a. af Grundtvig i titlen på skriftet *Skolen for Livet og Akademiet i Soer* (1838).
- 36 Digtet er et uddrag af den længere tekst "Gylden-Aaret"; der blev trykt 1834 i *Dansk Kirke-Tidende i anledning af Frederik d. 6.'s fødselsdag og jubilæum som regent*.
- 37 Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 292.
- 38 *Taler paa Marielyst* s. 76. Grundtvigs mening er dog – ret forstået – at kristendom ikke er 'skoledisciplin'. Den kan ikke gives videre gennem en 'objektiv' og intellektuel formidling, men kun gennem det personlige trosvidnesbyrd. Kristendom er ikke et videnskabeligt og intellektuelt anliggende – en "Skolesag" – men et eksistentielt.
- 39 Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 51-52.
- 40 Poul Skaaning: *Den unge Christen Kold* s. 95.
- 41 "Imidlertid var jeg gruelig forknyt i de første to Maaneder, saa forknyt, at min Fader fandt det nødvendigt at kjøbe et Ur til 12 Rd. til mig, for at oplive mit Mod. Det var imidlertid noget andet, der skulde oplive mig, og De kan aldrig tænke hvad det var, det var *Peder Larsen Skræppenborg*"; Christen Kold. *Udvalgte tekster* s. 99-100.
- 42 *Det kirkelige Vennemøde i Kjøbenhavn den 10de og 11te September. Ved Kristian Køster, Karl Schönbergs Boghandel, Kjbh. 1866.*
- 43 *Christen Kold. Udvalgte tekster* s. 100.
- 44 Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 331.
- 45 "Skjærbæk Fattighus", *Dannevirke* d. 5.2.1840; optrykt med to andre artikler i "Tre Smaa-astykker af Kold" ved Karl Hede, *Højskolebladet* 1883 sp. 921 ff.
- 46 Poul Skaaning: *Den unge Christen Kold* s. 144.
- 47 Smst. Skaaning citerer en utrykt beretning af præsten A. Wolleris, Kolds Privatarkiv læg 20.3.
- 48 Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 272.
- 49 Smst. s. 330.
- 50 Kaj Thaning: "Grundtvig og Kold" s. 78-98 i *Højskolen til debat*; her s. 56.
- 51 Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 396 note 66. Hanne Engberg betegner selv Austlids værk som "en ganske ukritisk helgenbiografi" (s. 10).
- 52 *Christen Kold. Udvalgte tekster* s. 101.
- 53 Smst. s. 114.
- 54 Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 291-92.
- 55 *Haandbog i N.F.S. Grundtvigs Skrifter* bd. 1 s. 243.
- 56 Hanne Engberg: *Historien om Christen Kold* s. 269.